

КОНЦЕПЦІЯ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ІДЕОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТТЯ ДІЯЛЬНОСТІ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ 20-Х РР. ХХ СТ.

*Оксана Кравченко, к.пед.н., доцент Уманського державного
педагогічного університету імені Павла тичини*

У статті обґрунтовано концепцію пролетарської культури як ідеологічного підґрунтя діяльності культурно-просвітницьких організацій 20-х рр. ХХ ст. на основі вивчення поглядів, думок та ідей російських та українських вчених. Визначено принципи та положення цієї концепції: принцип самоорганізації; принцип виховання «нової людини»; принцип колективізму як підґрунтя соціальних відносин та культурної творчості; творча самодіяльність пролетаріату; трансформація, перероблення світогляду, психології, побуту; принцип наукових засад трудових процесів; тісний зв'язок мистецтва з суспільним виробництвом; принцип дотримання комуністичних ідей та завдань соціалістичного будівництва; демократизації мистецтва.

Ключові слова: культура, мистецтво, культурно-просвітницькі організації, виховання, принципи.

Серед недосліджених педагогічних феноменів цього періоду залишається діяльність Пролеткульту – культурно-просвітницької і літературно-художньої організації пролетарської самодіяльності при Наркомосі, яка мала за мету широкий і всебічний розвиток пролетарської культури самим пролетаріатом [3, с. 719]. Організація Пролетарської Культури була створена за місяць до Жовтневого перевороту з метою підтримки «самодіяльності» пролетаріату у різних сферах культури, причому тільки на добровільних засадах. Із початку створення Пролеткульт став чітко структурованою організацією, яка мала статут, виборчий Центральний комітет, раду і відділи: організаційний, літературний, видавничий, театральний, бібліотечний, шкільний, клубний, музично-вокальний,

науковий, господарський. Центральному Пролеткульту підпорядковувалися губернські, міські і районні пролеткульти. Діяльність Пролеткульту була спрямована на те, щоб „дати робітничому класу цілісне виховання, що незаперечно направляє його колективну волю й мислення”; за мету Пролеткульт ставив „вироблення самостійної духовної культури” [10, с. 21].

Робота Пролеткульту проводилася у двох напрямках: перший – культурно-просвітницька діяльність і організація пролетарської освіти; другий – творча робота у сфері мистецтва, літератури, театру, музики. У межах першого напрямку робота реалізувалася через організовані робочі клуби, студії, бібліотеки, читальні, школи грамоти для дорослих, дитячі пролеткульти, музеї¹, вечірні класи загальноосвітнього, загальнополітичного напрямку, організацію концертів, видавничу діяльність. Пролеткульт мав ряд періодичних видань (журнали «Пролетарська культура», «Грядущее», «Горн», «Гудки» – всього близько 20 органів), випустив багато збірників пролетарської поезії та прози.

Ідеологія Пролеткульту висунула низку цікавих і новаторських ідей у художньому мистецтві (конструктивізм), науковій організації праці (естетизація оточуючого середовища), у діяльності „творчого театру”, кіномистецтва тощо. Особливу увагу Пролеткульт надавав естетичному фактору впливу літератури і мистецтва на людину, її емоційну піднесеність, спрямовану на пролетарське, класове світовідчуття. На цій основі створювалися літературні гуртки, поетичні студії, які працювали на базі соціологічних методів. Ідеологія Пролеткульту здійснила значний вплив на побудову всього навчально-виховного процесу в радянській школі та в позашкільній роботі. В структурі комплексної організації навчання в школі мистецтво і література розглядалися як емоційно-естетичний засіб формування класової пролетарської свідомості у дітей. Пролеткультом була

¹ З ініціативи Пролеткульту до 1921 р. в СРСР відкрилося біля двохсот нових музеїв (до революції їх було всього 30).

створена система шкільних дитячих театрів, клубів, творчих гуртків по всій території СРСР [3, с. 719].

Історіографічний огляд показав, що організаційно-педагогічні засади діяльності Пролеткульту в Україні як окрема наукова проблема комплексно й системно не досліджувалася. Утім на різних історичних етапах публікувалися праці з окремих питань досліджуваної проблеми. В історіографії дослідження діяльності Пролеткульту можна виділити три періоди: 1) 1917 р. – середина 50-х рр.; 2) друга половина 50-х рр. – кінець 80-х рр.; 3) кінець 80-х рр. і до теперішнього часу. Зміст досліджень першого періоду визначався офіційною політикою влади, де розвиток культури розглядався як пріоритетний напрям діяльності нової держави. Перші праці належали таким політичним діячам як: В. Воровський, Н. Крупська, В. Ленін, А. Луначарський, Л. Троцький та ін. Друкувалися роботи і самих пролеткультівців, в яких висвітлювалися теоретичні аспекти діяльності організації. Праці цього періоду розглядаємо не тільки як історіографічні, але й використовуємо як джерела дослідження. У межах другого періоду, внаслідок зміни політичної ситуації, спостерігається розробка проблем історії культури, культурної революції з нових методологічних позицій. Вийшли у світ тематичні випуски, збірники архівних документів: «Українська радянська культура» (1957), «Народна освіта, наука і культура в СРСР» (1971), «Культурне будівництво в Українській РСР (1917–1927)» (1979) та ін. Проте в них діяльність Пролеткульту в Україні у контексті культурного розвитку країни в 20–30 рр. ХХ ст. не висвітлювалася. Серед праць цього періоду варто виокремити монографію російського вченого В. Горбунова – перше узагальнене дослідження про історію Пролеткульту – «В.І. Ленін і Пролеткульт» (1974).

Радикальні зміни політичних і соціальних умов на зламі 80–90 рр. ХХ ст. відкрили нові можливості для дослідників. З нових методологічних позицій (О. Адаменко, Н. Антоненко, Л. Березівська, Л. Ваховський, Н. Дем'яненко, Н. Дічик, О. Петренко, Н. Побірченко, Н. Сейко, О. Сухомлинська, В. Федяєва, Т. Філімонова та ін.) висвітлюється історія

української освіти, педагогічної думки, національно-культурного розвитку. До історії вивчення діяльності Пролеткульту як педагогічного феномену звернулася О. Сухомлинська, за авторством якої в «Енциклопедії освіти» (2009) вміщена в стаття про діяльність цієї організації.

Заслуговують на увагу дисертаційні дослідження російських вчених А. Карпова, Л. Ніколаєвої, М. Юдіна, які на основі введення в науковий обіг невідомих архівних джерел дослідили сутність, зміст, напрями діяльності Організації Пролетарської культури в Росії.

Серйозної уваги потребують дослідження, присвячені змісту, принципам концепції пролетарської культури як ідеологічного підґрунтя діяльності культурно-просвітницьких організацій. У цьому контексті варто відзначити російських вчених: О. Максименко, Н. Андріанова та ін. Разом з тим, наразі відсутні праці, що відкривають концепцію пролетарської культури з позицій поглядів та ідей російських та українських вчених.

Метою статті є обґрунтування концепції пролетарської культури як ідеологічного підґрунтя діяльності культурно-просвітницьких організацій 20-х рр. ХХ ст. на основі вивчення поглядів, думок та ідей російських та українських вчених.

Революційні перетворення поставили на порядок денний питання творення «нової культури». Термін «пролетарської культури» виник ще до 1917 р. і став прерогативою і необхідністю творення соціалістичного майбутнього. «Класу, не «пришедшему» к власти, а завоевавшему ее, жизненно необходима была та культура, которая давала бы ему понимание не только того, где и как устанавливать в обществе «новые светофоры», но как осуществлять движение по тому историческому пути, ради которого велись классовые сражения, унесшие сотни тысяч людей. Вот почему вопрос о «строительстве новой культуры», проникнутой идеями социализма, пролеткультовцы поставили как вопрос о «своей» - пролетарской культуре» [2, с. 42].

Творення нової культури стало об'єктивною потребою у тій культурі, яка відповідала б інтересам пролетаріату в умовах революції. Відтак, пролетаріат відчув себе суб'єктом історії, відповідно зажадав відчутти себе суб'єктом творення культури, яка б відображала його відчуття, давала можливість осмислити перспективи творення нового життя.

Загалом 20-30-ті рр. ХХ ст. в історії радянської культури стали «періодом гігантського культурного зрушення», періодом «поєднання мас з культурою» [9, с. 4].

Погоджуємося з думкою небагатьох вчених [1], що з приходом до влади партія більшовиків використала положення «пролетарської культури», розроблену О. Богдановим та А. Луначарським, ще з 1900 р. В цілому втілення ідей «пролетарської культури» проходили у рамках культурної революції, автором якої прийнято вважати В. Леніна. Вперше цей термін він використав у статті «Про кооперацію» (1923). Хоча у теоретичних поглядах і практичній діяльності В. Леніна відсутній концептуальний аналіз теми культурного будівництва. Проте з перших днів радянської влади почалася активна ідеологічна робота, хоча у партії напередодні революції ще не було чіткої, детальної програми у сфері ідеологічної та культурної політики держави [1, с. 55]. Очевидним стало прийняття концепції «пролетарської культури» О. Богданова та А. Луначарського «за основу» культурної революції, доповнюючи її заходами загальноосвітнього характеру.

Власне, був час коли О. Богданов вважався другою людиною у більшовицькій партії після В. Леніна. За словами М. Покровського він був віце-лідером партії. Водночас концепція пролетарської культури розроблялася О. Богдановим при підтримці А. Луначарського [13, с. 19-20].

У перші роки існування Пролеткульту О. Богданов стає головним ідеологом організації, його ідеї стають загальновідомими. Його сучасник писав: «Перші два-три роки після жовтневої революції доводиться вважати епохою незвичайної його популярності... товариш Богданов вважався як загальноновизнаним представником «пролетарської ідеології». У житті

пролеткультів це була, безперечно, епоха майже монопольної ідеологічної його диктатури» [7, с. 27].

У радянській історіографії вважалося, що О. Богданов проповідував у Пролеткульті свої «махістські» ідеї, до того ж у 1920 р. В. Ленін розпочав компанію проти Пролеткульту і викривав «богданівщину» (проблема відношення В. Леніна до Пролеткульту детально розглянута у монографії В.В. Горбунова «Ленін і Пролеткульт», 1874).

Одним з ключових питань теоретичних основ ідеологів Пролеткульту постала проблема використання культурної спадщини минулого у формуванні пролетарської культури – культури майбутнього. У науковій думці існує стереотипне твердження про повне заперечення пролеткультівцями культурного досвіду попередніх поколінь, про створення ними «нігілістичної теорії», яка виступала у формі «абстрактнішого стремління до нового». Саме цей аспект зазнавав нищівної критики в радянській історіографії, яка тенденційно висвітлювала роль і значення Пролеткульту.

Вивчення й аналіз наукових поглядів діячів Пролеткульту дозволили встановити неоднозначність такого підходу, з нових методологічних підходів з'ясувати ставлення пролеткультівців до культури минулого, встановити, яку роль вони їй відводили у будівництві нової «пролетарської культури». У цьому напрямі визначилося три групи підходів. Прихильники першої групи (представники російського Пролеткульту: О. Богданов, П. Керженцев, П. Лебедев-Полянський, А. Луначарський, В. Плетньов; українського – В. Блакитний, В. Вирін, Т. Жукова, М. Новицький та ін.) вказували на необхідності врахування досвіду попередніх поколінь на основі суворой критики з позицій пролетарсько-класової ідеології.

Наступна група пролеткультівських ідеологів (російські представники: Ф. Калінін, П. Бессалько, В. Полянський; українські: І. Кулик, В. Коряк) принципово заперечувала необхідність використовувати культуру минулого. І третя група Інше взагалі не заперечувала необхідність використовувати

культуру минулого, вважали, що це можна буде зробити лише тоді, коли пролетаріат виробить за допомогою Пролеткульту своє світовідчуття, свій спосіб мислення.

Таким чином, «культурний нігілізм» не був наріжним каменем концепції Пролеткульту, а навпаки виступав за культурну наступність і критичне осмислення культурної спадщини минулого. Водночас, за свідченням істориків «історія не знає жодного прикладу наруги над скарбами мистецтва, спровокованими пролеткультівцями» [11, с. 68]. Це важливий аргумент. Адже, майже століття діяльність Пролеткульту гостро критикувалася як «нігілістична», «стирільна», «штучна», яка не лише не враховувала досвіду попередніх поколінь, а й виступала за її знищення та ізолювання від соціалістичного суспільства.

Вивчаючи теоретичні підходи, думки, ідеї представників Пролеткульту нами обґрунтовано принципи пролетарської культури.

Принцип самоорганізації обґрунтований О. Богдановим, за яким колективна праця веде до організації світу із хаосу елементів. За ним пролетаріат, залучений до колективної праці, навіть стихійно прагне самоорганізації. Саме подолання стихійності і створення нової культури є необхідною умовою реалізації соціалізму. Адже, лише за допомогою мистецтва можна об'єднати пролетаріат, долучати все нові й нові сили, що в результаті сам організує потужну культуру – пролетарську.

Ідеологи Пролеткульту в основу концепції «пролетарської культури» вкладали *принцип виховання «нової людини»* в нових суспільних перетвореннях за допомогою цілеспрямованого впливу з метою розвитку творчості і в процесі творчої діяльності. Відтак, новий ідеал виховання у нових суспільних умовах – людина всебічно освічена, свідома, ініціативна, дисциплінована, життєдіяльність якої здійснюється на основі товариського зв'язку у колективі, свідомого підпорядкування її загальним інтересам і цілям.

Принцип колективізму як підґрунття соціальних відносин та культурної творчості передбачав провідним методом творчої роботи колективну критику, колективне обговорення та колективну оцінку того чи іншого твору чи іншого результату творчої праці.

Творча самодіяльність пролетаріату важливий принцип та передумова творення культури. Відповідно до цього принципу сама ініціатива має йти «знизу», від пролетаріату без чіткого регламентування та обмеження лише на основі колективної критики, аналізу.

У зміст поняття і концепції «пролетарської культури» вкладався комплекс взаємопов'язаних явищ, це, безпосередньо, *трансформація, перероблення світогляду, психології, побуту* та ін. робітників як суб'єкта суспільно-політичних і соціокультурних перетворень.

Марксистська ідеологія визначала працю рушійною силою розвитку людства, розглядала працю як процес розвитку і вдосконалення способу використання сил і предметів природи. Саме *принцип наукових засад трудових процесів* передбачав встановлення тісного зв'язку науки з життям, внесення наукових методів мислення до пролетарської маси, організації праці на наукових основах – завдання пролеткультів. Пролетарська наукова організація праці включає в себе і проблеми економічні, питання наукової організації процесу співпраці, колективної творчості, управління, розподілу та ін. Водночас, в полі зору були питання пов'язані з аналізом методів, використання яких може сприяти найбільш економічному використанню цієї галузі виробничих сил [5, с. 106].

Водночас, вкрай необхідне у напрямі виховання робітників – *тісний зв'язок мистецтва з суспільним виробництвом*. Адже саме індустріальний пролетаріат є реальним носієм і творцем нової пролетарської культури.

Пролетарське мистецтво прагнуло стати масовим, пролеткультівці висували щось подібне до гасла «мистецтво на вулицю». Пролетаріат мав опоетизовувати те, чим він заробляє собі на життя, – працю. «І справді, що може бути величніше цього? Поетичніше?! Пролетарське мистецтво має

віднині забити в один такт з тактом праці, – писав Гнат Михайличенко. – Нове, пролетарське мистецтво — це мистецтво праці, поезія праці, велич праці, велич її досягнень, захоплення процесом праці» [8, с. 28].

На відміну від буржуазного суспільства, в якому мистецтво розглядалося як дозвілля, як «додаток до ділового життя», В. Коряк – теоретик українського пролеткультівського руху, у статті «Матеріалізація мистецтва» наголошував, що в пролетарському суспільстві робітники самі перетворюють життя і сам процес праці в суспільний твір мистецтва: «Робітниче життя є процес продукції матеріальних цінностей. Отже, для робітника справжнє, життєве мистецтво є в самому процесі виробництва... Пролетарське, отже, організація мистецтва є просто частиною єдиної проблеми: організація життя, поскільки ж робітниче життя є праця – організація праці» [6, с. 42].

Принцип дотримання комуністичних ідей та завдань соціалістичного будівництва полягав у необхідності організації форм соціалістичного побуту, соціалістичних виробничих відносин, поряд із політичними і ідеологічними складовими. Комуністична ідеологія і творчість у процесі революції соціалістичних форм життя, одночасно з руйнацією старих, становить реальний зміст поняття пролетарська культура; творчість революції і є творчість нової культури, як і матеріальної, так і духовної у тісному взаємозв'язку [4, с. 75].

Власне, відбувалася переосмислення цінностей щодо *демократизації мистецтва* у напрямі доступності, відкритості широким масам. Демократизація мистецтва у тому вигляді, як вона проводиться, має позитивний вплив – служити освітнім цілям, познайомити маси з естетичними проявами попередніх поколінь.

«Мистецтво всім! Цей лозунг повинен означати вищу міру майстерної гнучкості людини у всіх його практичних діях – чи говорить він, стругає, точить, переконає аудиторію, командує армією, йде по вулиці, шиє плаття. Радість перетворення сирого матеріалу у деяку громадсько-корисну форму,

що супроводжується умінням і посиленням пошуком найбільш доцільної форми – ось, чим повинно стати це «мистецтво всім» [12, с. 116].

Разом з тим, ідея пролетарської культури не стала консолідуючою, оскільки ні в Росії, ні, тим більше, в Україні, пролетаріат не був переважаючим класом. Уже починаючи з 30-х років ХХ ст. в основу культурного розвитку закладається думка про побудову безкласового суспільства й позакласової культури. Нова ситуація у культурному процесі була пов'язана з проголошенням Сталіним курсу на ліквідацію класів і прискорений перехід до позакласового суспільства.

Список використаних джерел:

1. Андрианова Н. Ю. Концепция «пролетарской культуры» и монументальная лениниана как отражение идеологических и ментальных установок в обществе в первые годы советской власти, 1917-1927 гг. : дис. канд. ист.н : 07.00.02 отечественная история \ Андрианова Наталья Юрьевна. – М., 2001. – 211 с.
2. Булавка Л. Пролетарская культура: культура для пролетариата? \ Л. Булавка \ Альтернативы. – 2011. – № 4. – С. 41–51.
3. Енциклопедія освіти / АПН України ; [Голов. ред. В. Г. Кремінь]. – К. : Хрінком Інтер, 2008. – С. 719.
4. Зандер С. Пролетарская культура и пролетарская революция \ С. Зандер \ Горн. – 1923. – № 7. – С. 67–86.
5. Кан И. О классовом подходе к проблеме научной организации труда \ И. Кан \ Горн. – 1923. – № 7. – С. 102–107.
6. Коряк В. Матеріалізація мистецтва / Коряк В. // Шляхи мистецтва. – 1922. – Ч. 1. – С. 42.
7. Кунавин В. Первая Всероссийская конференция культурно-просветительных организаций / В. Кунавин // Пролетарская культура. – 1919. – № 7–8. – С. 27.
8. Михайличенко Г. Пролетарське мистецтво/ Г. Михайличенко // Мистецтво. – 1919. – № 1. – С. 27–29.
9. Пинегина Л.А. Советский рабочий класс и художественная культура (1917–1932) / Л.А. Пинегина. – М., 1984. – 240 с.
10. Протоколы Первой всероссийской конференции пролетарских культурно-просветительских организаций. 15–20 сентября 1918 г. / под. ред. П.И. Лебедева-Полянского. – М., 1918. – 129 с.
11. Смирнов И. С. Ленинская концепция культурной революции и критика Пролеткульта / И. С. Смирнов // Историческая наука и некоторые проблемы современности. – М., 1968. – С. 68
12. Третьяков С. Искусство в революции и революция в искусстве \ С. Третьяков \ Горн. – 1923. – № 7. – С. 111–118.
13. Шарапов Ю. Ленин и Богданов: от сотрудничества к противостоянию \ Шарапов Ю. – М., 1998.